

İSLÂM BORÇLAR HUKUKUNDA TEADDİNİN TESPİTİNDE ÖRFÜN ETKİSİ

The Effect of Custom in the Determination of Ta'addī in Islamic Law of Obligations

Muhammed Emin KIZILAY

Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı, Balıkesir, Türkiye [ror.org/02mtr7g38](https://orcid.org/02mtr7g38)

Assist. Prof., Bandırma Onyediy Eylül University Faculty of Islamic Sciences Department of Islamic Sciences Department of Islamic Law, Balıkesir, Türkiye

 eminkizilayzade@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0002-2082-0597>

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 27.09.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 09.11.2023

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2023

 Atıf / Cite as: Kızılay, Muhammed Emin. "İslâm Borçlar Hukukunda Teaddinin Tespitinde Örfün Etkisi". *Mütefekkir* 10/20 (2023), 307-324. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1405253>

 Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

İSLÂM BORÇLAR HUKUKUNDA TEADDİNİN TESPİTİNDE ÖRFÜN ETKİSİ*

Öz

Borçlar hukukunda borcun kaynaklarından biri haksız fiillerdir. Bu konu, borçlar hukukunun bir alt disiplini olan sorumluluk hukuku kapsamında ele alınır. Haksız fiil sebebiyle sorumluluğun oluşabilmesi için birtakım unsurların varlığı gereklidir. Klasik fikh eserleri modern hukuk sistematüğinde tedvin edilmediğinden, bu unsurların İslâm hukuk telakkisindeki karşılığını tespit etmek, tikel örneklerin detaylı incelenmesiyle mümkün olmaktadır. Örneklerin farklı yorumlanmaya müsait olması sebebiyle bazı noktalarda fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. İslâm sorumluluk hukukunda sorumluluğun unsurlarından biri kabul edilen *teaddî* kavramı ve kavramın muhtevası, üzerinde ihtilaf edilen konulardan biridir. Teaddî kavramı, neticede İslâm hukukunun sorumluluk anlayışını, bu konuda benimsediği felsefeyi tam olarak anlamamıza yardımcı olacak derecede önemlidir. Günümüz çalışmalarında kavram üzerinde fikir ayrılığının bulunma sebebi, konuyla alakalı klasik literatürdeki örneklerin farklı yorumlanmasıdır. Bu örnekler genel olarak incelendiğinde, azımsanmayacak derecede örnek içerisinde örfün de sorumluluğa etki ettiği görülmüştür. Çalışmada teaddî kavramı ve kavramın günümüz çalışmalarında ele alınışı üzerinde durulmuştur. Akabinde teaddî unsurunun tespitinde sıkça başvurulan örf terimi ele alınmıştır. Teaddînin tespitinde objektif nitelikteki örfün kullanılması, teaddînin tam olarak hukuka aykırılık anlamına geldiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Sorumluluk Hukuku, Haksız Fiiller, Teaddî, Örf.

The Effect of Custom in the Determination of Ta'addî in Islamic Law of Obligations

Abstract

One of the sources of debt in the law of obligations is wrongful act. This issue is handled within the scope of the law of liability, which is a sub-discipline of the law of obligations. Certain elements are necessary for liability to arise due to wrongful acts. Classical fiqh works have not been codified in the modern legal system. Therefore, it is possible to determine the equivalence of these elements in Islamic jurisprudence by examining specific examples in detail. Moreover, because these examples are susceptible to varying interpretations, differences of opinion have emerged on some points. The concept of ta'addî (transgress) is accepted as one of the elements of responsibility in Islamic liability law, and the content of the concept is one of the issues on which there are disagreements. The concept of ta'addî is important enough to help us fully understand the idea of responsibility and the philosophy adopted by fiqh in this regard. The reason for the difference of opinion on the concept in contemporary studies is the different interpretations of the examples in the classical literature on the subject. When these examples are analyzed in general, it is seen that custom also affects responsibility in many of them. This study focuses on the concept of ta'addî and its use in contemporary studies. Subsequently, the term custom, which is frequently used in the determination of ta'addî, is discussed. The use of objective custom in the determination of ta'addî shows that this word means exactly unlawfulness.

Keywords: Islamic Law, Liability, Wrongful Act, Ta'addî, Custom.

* Bu çalışma, yazarın, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Uygulamasında Haksız Fiil Sorumluluğu" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Borçlar hukukunda borcun kaynaklarından biri, “hukuk düzeninin izin vermediği ve hoş karşılamadığı zarar verici eylem ve davranışlar” anlamındaki haksız fiillerdir.¹ Borç doğurucu bir kaynak olması failinin hukuka aykırı eylem veya eylemlerinden kaynaklanmaktadır.² Haksız fiiller borçlar hukukunun bir alt disiplini olan sorumluluk hukuku kapsamında incelenmektedir. Sorumluluk ise “uyulması gereken bir kurala aykırı davranışın hesabını verme, tazminatla yükümlü tutulma, işlenmiş bir suçun gerektirdiği cezayı çekmektir.”³ Günümüzde sorumluluk hukuku kapsamında incelenen konuların klasik fıkıh eserlerinde de ele alınarak detaylıca incelendiği görülmektedir. Yalnız fıkıh ilmi meseleci (kazuistik) metot takip edilerek tedvin edildiğinden konular bugünkü şekliyle sistematik bir yapıda ele alınmamıştır. Sorumluluk hukuku ile ilgili konular ilk zamanlar fıkıhın tüm meselelerini ihtiva eden geniş eserlerde ele alınmış fakat zamanla bu alana dair müstakil eserler tedvin edilmiştir.⁴

Gerek modern hukukta gerek İslâm hukukunda haksız fiil sebebiyle sorumluluğun doğması için birtakım unsurların varlığı aranmıştır. Genel olarak fiil, illiyet bağı, hukuka aykırılık (teaddî) ve zarar şeklinde sıralayabileceğimiz bu unsurlar içerisinde teaddî kavramı ve kavramın içeriği ile alakalı günümüz İslâm sorumluluk hukuku yazınında bir uzlaşmanın bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle çalışmada teaddî kavramı ve kavramın günümüz çalışmalarında ele alınışı üzerinde durulacaktır. Ayrıca klasik kaynaklarda teaddî unsurunun tespitinde sıkça başvurulan örf terimi ele alınacak ve iki kavram arasındaki ilişkiden hareketle teaddînin anlam çerçevesi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Teaddî

Haddi aşmak, zulüm, hukuka aykırı ve mubah olmayan iş, tecavüz, hak ihlali gibi anlamlara gelen *teaddî*,⁵ teknik anlamda, kişinin hukuki açıdan sorumlu olmasına neden olan fiilindeki bir vasıftır. Fiilinde bu vasıf bulunan kişiye ise *müteaddî* denilmektedir. Klasik fıkıh eserlerinde sorumluluk hukuku kapsamındaki konuların işlendiği kısımlarda teaddî ve müteaddî te-

¹ Turgut Akıntürk - Derya Ateş, *Borçlar Hukuku Genel Hükümler Özel Borç İlişkileri* (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2019), 87.

² Sami Narter, *Kusursuz Sorumluluk Haksız Fiil Sorumluluğu ve Tazminat Hukuku* (Ankara: Adalet Yay., 2016), 404.

³ Kemal Yıldız, “Sorumluluk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/380.

⁴ Son zamanlarda yapılan bir çalışmada Hanefî sorumluluk hukukuna dair literatür detaylıca incelenmiştir. Bk. Kamil Yelek, *Gasp ve İtlaf Bağlamında Hanefî Sorumluluk Hukuku* (İstanbul: Timaş Akademi Yayınları, 2021), 78-103.

⁵ Muhammed Ahmed Sirâc, *Đamânu'l-'udvân fi'l-Fıkhî'l-İslâmî* (Beirut: el-Müessesetü'l-Camiyye, 1993), 66; Vehbe Zuhaylî, *Naẓariyyetü'đ-damân* (Beirut: Dârü'l-Fıkr, 2018), 26; Kemal Yıldız, *İslâm Sorumluluk Hukuku Akit Dışı Sorumluluk* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 73.

rimleri sıkça kullanılmıştır.⁶ Kavram, İslâm hukukunun sorumluluk telakkisini tespit etme açısından son derece önemlidir. Hatta Hanefî fıkhnın bazı kısımlarının kanun kodu hâline getirilip yürürlüğe girmiş hâli *Mecelle*'de konuyla ilgili çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.⁷

Örf

Örf, “toplumda genel kabul gören, sürekli veya baskın tatbikatı bulunan sosyal davranış biçimleri ve dildeki yerleşik kullanımlar anlamında bir terim” şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre hukuki açıdan örfün en temel özelliği sosyal bir norm oluşudur. Toplumda benzer olaylara karşılık alınan reaksiyonların tekrar ederek tipikleşmesi ve zaman içerisinde tipikleşen bu reaksiyonların toplumun derinliklerine nüfuz ederek uyulması gereken, zorlayıcı birer sosyal norm hâline dönüşmesiyle örf denilen olgu meydana gelmektedir. Örfün bu işlevi, topluma büyük ölçüde fayda sağlayarak her olay karşısında yeniden düşünme, seçim yapma ve karar verme külfetini ortadan kaldırır. İfade edilen yönüyle örf, hukukun da bir kaynağı olmakla birlikte aynı zamanda hukuk sistemlerinde kanun boşluklarının doldurulmasında, irade beyanlarının yorumunda büyük rol oynamaktadır.⁸ Örf ile ilgili klasik eserlerde yapılan ilk tanıma, Ebü'l-Berekât Neseî'nin (ö. 710/1310) *el-Müstasfâ* isimli eserinde rastlanmaktadır. Buna göre örf: “Akli verilerin süzgecinden geçerek vicdanlarda yer tutan ve selim tabiatlarca uygun bulunan davranışlar, söz ve eylem biçimleridir.”⁹ Neseî de “vicdanlarda yer tutan” ifadesiyle örfün sosyal bir norm oluşuna işaret etmektedir. Örf ile ilgili *Mecelle*'de de önemli düzenlemeler yapılmış, özellikle Mukaddime kısmında konu ile alakalı kaidelere yer verilmiştir.¹⁰

Teaddî ve örf üzerine ayrı ayrı çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yıldız, teaddî konusunu Türk pozitif hukukuyla mukayeseli olarak *İslâm Sorumluluk Hukuku: Akit Dışı Sorumluluk* isimli eserinde ve *Hukuka Aykırılık Kavramının Fıkıh İlmi Açısından Değerlendirilmesi* isimli makalesinde ele almıştır. Gök-

⁶ Ebü Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtaşari't-Taḥâvî*, thk. İsmetullah Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 3/394; Ebü Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1993), 11/56; Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 3/449; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî İbn Rüşd el-Cedd, *el-Beyân ve't-taḥşîl ve's-şerḥ ve't-tevcîh ve't-t'alîl li'mesâilî'l-müsteḥrace*, thk. Muhammed Haccî vd. (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 9/349; Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Üm* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1990), 3/171; Ebü'l-Me'âlî Abdülmelik b. 'Abdullâh el-Cuveynî, *Nihâyetu'l-maṭlab fî dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb (b.y.: y.y., 1428/2007), 7/154; Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Kudâme el-Cemmâ'î İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Turkî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997), 6/453.

⁷ *Mecelle md. 92, 93, 607, 608, 891, 924.*

⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 371-373.

⁹ Ebü'l-Berekât Neseî, *el-Müstasfâ fî Şerhi'n-nâfi'* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan, 00156), 34b. Tanımın çevirisi için bk. İbrahim Kâfi Dönmez, “Örf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/88.

¹⁰ *Mecelle md. 36-45*

men ise *İslâm Hukukunda ve Türk Hukukunda Adam Çalıştırmanın Sorumluluğu* isimli eserinde konuyu adam çalıştırıcıların sorumluluğu özelinde ve mukayeseli olarak incelemiştir. Bu çalışmalarda teaddînin tam olarak modern hukuktaki hukuka aykırılığa karşılık geldiği kabul edilmektedir. Kavramın daha geniş bir anlam çerçevesine sahip olduğu iddiası ilk olarak Yerlikaya'ya ait *Haneî Borçlar Hukuku Literatüründe Teaddî Kavramının Anlam Çerçevesi: Teaddî-Hukuka Aykırılık-Kusur İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme* isimli makalede yer almıştır. Aynı görüşü Yelek, *Gasp ve İtlaf Bağlamında Haneî Sorumluluk Hukuku* isimli eserinde tekrar etmiş ve klasik literatürü detaylı bir taramaya tabi tutarak buradaki örneklerle Yerlikaya'nın görüşünü temellendirmeye çalışmıştır.

Örf kavramına klasik eserlerde değinilmiş olmasının yanında konuyu müstakil olarak ele alan ilk isim son dönem Haneî fakihlerinden İbn Âbidîn'dir (ö. 1252/1836). Müellif, *Neşrû'l-'arf fi binâi b'adî'l-aḥkâm 'ale'l-'örf* isimli bir risale kaleme almış ve bu risale üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan en dikkat çeken Wael B. Hallaq'a ait, *A Prelude to Ottoman Reform: Ibn 'Abidîn on Custom and Legal Change* isimli makaledir. Makale, Ocakoğlu tarafından *Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidîn* şeklinde Türkçeye de tercüme edilmiştir. Dönmez'in TDV İslâm ansiklopedisindeki *örf* maddesi de son derece önemlidir. Teaddî kavramının anlam çerçevesi, İslâm'ın sorumluluk hukuku telakkisini tespit açısından önemlidir. Fakat bu konu üzerinde günümüz fıkıh çalışmalarında bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bu sebeple makalede örf ile ilişkisi üzerinden teaddînin anlam çerçevesi tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. İSLÂM HUKUK LİTERATÜRÜNDE TEADDÎ

Haneîlerin en temel kaynaklarından Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Aşl* isimli eserinde teaddî, insanların normal kullanımının ve mutad olanın dışına çıkmak anlamında kullanılmıştır. Örneğin çadır kiralayan kişinin çadır içerisinde kandil yakması sonucu çadırın dumandan kararması veya yanması durumunda Şeybânî, örnek olaya göre hüküm vereceğini ifade etmektedir. Buna göre kişi kandili insanların yaktığı gibi yakmışsa sorumlu olmayacak, şayet bu sınırı aşmışsa (وإن كان تعدى ذلك) verdiği zarar miktarını tazminle sorumlu olacaktır.¹¹ Şeybânî'nin bu örnekte hüküm verirken insanların kandil kullanımını esas alması, aslında toplumda örf ve âdet hâline gelen kullanımı dikkate aldığını göstermektedir.

Kavram bazı eserlerde akde muhalefet anlamında da kullanılmıştır. Örneğin kira akdinde kiracının akdin şartlarına aykırı davranması ve mür-

¹¹ "ولو أسرج المستأجر سراجاً في الفسطاط حتى أسود الفسطاط من الدخان أو احترق فإني أنظر في ذلك. فإن كان أسرج كما يسرج الناس " Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Aşl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 4/6.

tehinin rehin malı akde aykırı kullanımı teaddî kelimesiyle ifade etmiştir.¹² Bununla birlikte herhangi bir akit olmaksızın kişinin bir zarara sebebiyet vermesi de teaddî olarak değerlendirilmiştir. Örneğin yoldan geçen bir hayvanın çamaşırcının astığı elbiseleri yırtması durumunda, hayvanı idare eden kişi müteaddî olarak nitelendirilmektedir.¹³

Klasik kaynaklardaki örnekler bakıldığında genel olarak teaddînin mutad sınırın aşılması anlamında kullanıldığı ve bu sebeple de kişinin tazmin sorumlusu olduğu görülmektedir. Bu sorumluluğun oluşumunda teaddînin rolünü anlayabilmek için konuyu “illiyet bağı” açısından ele almak gerekmektedir. Zira teaddî nazariyede illiyet bağı açısından ele alınmıştır. İlliyet bağı, fiil ile zarar arasındaki bağı ifade eder ve doğrudan (mübâşeret) ya da dolaylı (tesebbüb) olarak iki şekilde meydana gelir.¹⁴ Mübâşeret hâllerinde fiil ile zarar arasındaki illiyet bağı çok yakın ve açıktır ve bu sebeple sorumluluk için ayrıca teaddînin varlığı gerekli görülmemiştir.¹⁵ Tesebbübte ise fiil ile zarar arasında bir sebepler zinciri olduğundan, failin sorumlu olabilmesi için fiilin teaddî vasfına sahip olması aranmıştır. Zarara mübâşereten sebep olanlara mübâşir, tesebbübten sebep olanlara ise müte-sebbib denilmektedir.

Günümüzde İslâm sorumluluk hukuku alanında yapılan çalışmalarda ise teaddî teriminin tanımına ilişkin bir fikir birliği bulunsa da muhtevası için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Konu ile alakalı genel anlamda iki farklı anlayışın varlığından söz edebiliriz. Bunlardan ilkinde göre teaddî, modern hukuktaki “hukuka aykırılık” terimine karşılık gelmektedir.¹⁶ Hukuka aykırılık, genel olarak hukuk düzeninin insanlardan istediği hak ve sorumluluklara aykırılık etme durumudur ve bu durumda hukuka uygunluk sebeplerinden herhangi biri de bulunmamaktadır.¹⁷ Buna göre teaddî, kişinin iç iradesinden bağımsız olarak fiilin hukuk düzenine aykırı olmasıdır.

Diğer anlayışa göre teaddî kavramı tam olarak hukuka aykırılık anla-

¹² Cessâs, *Şerhu Muhtaşari't-Taḥâvî*, 3/394; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *et-Tecrîd*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cuma Muhammed (Kahire: Dârü's-Selâm, 2006), 6/2767.

¹³ Serahsî, *el-Mebsût*, 16/12.

¹⁴ Kemal Yıldız, “Mübâşeret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/428; Kemal Yıldız - Muhammed Emin Kızılay, “Tazminat Hukuku Açısından Fıkıh İlminde Sorumluluk Anlayışının Gelişimi, Hanefi Mezhebinde İki Örneğin İncelenmesi”, *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2021), 95-96.

¹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/188; Osman b. Ali Zeylaî, *Tebyînü'l-ḥakā'ik* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1896), 5/147; Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *el-İnâye* (Beirut: Dârü'l-Fikr, ts.), 10/325.

¹⁶ Kemal Yıldız, “Hukuka Aykırılık Kavramının Fıkıh İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 312; Mustafa Ünal, *İslâm Hukukunda Haksız Fiil Sorumluluğu* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2019), 175; Emrah Gökmen, *İslâm Hukukunda ve Türk Hukukunda Adam Çalıştırmanın Sorumluluğu* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2022), 147.

¹⁷ Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 74; Ünal, *İslâm Hukukunda Haksız Fiil Sorumluluğu*, 177.

mına gelmemekte, ayrıca modern hukuktaki kusur anlamını da ihtiva etmektedir.¹⁸ Kusur ise günümüz Türk pozitif hukukunda kasıt, ihmal ve tedbirsizlik kavramlarının üst başlığını oluşturan ve kişinin iç iradesiyle ilgili subjektif bir husustur. Kasıt, failin hukuka aykırı fiili istemesi ve sonuçlarını kestirebilmesini, ihmal ve tedbirsizlik ise kişinin dikkat, tedbirli davranma yükümlülüğünü yerine getirmemesi, sonucu kestirememesini ifade etmektedir.¹⁹ Teaddînin kusuru da kapsayacak geniş bir kavram olduğu yönündeki görüşün ortaya çıkmasında klasik literatürde sorumlulukla alakalı konularda kullanılan *teammüd* kavramının etkili olduğu söylenebilir. Modern hukuktaki kusurun alt başlığı kasta karşılık gelen *teammüd* terimi irade ve kasıt anlamına gelip kişinin iç iradesini ifade etmek için kullanılmaktadır.²⁰ Dolayısıyla bu görüşe göre teaddî, *teammüd* de içine alacak derecede geniş kapsamlı bir terimdir.²¹ Bu görüş sahipleri klasik literatürde dolaylı sorumlulukla ilgili örnekleri de bu minvalde değerlendirmişlerdir. Örneğin kamuya ait bir yolda yetki ve izni olmayan kişinin kuyu açması ve bir şahsın bu kuyuya düşerek yaralanması durumunda kuyu kazanın sorumluluğu teaddîsine bağlanmıştır.²² Teaddîyi kusuru da kapsayacak şekilde geniş boyutta ele alanlar bu örnekte faile sorumluluk yüklenmesinin sebebini failin kastına bağlamaktadırlar. Buradaki kasıt ise failin zararlı sonucu değil, kuyu açmaya yönelik kastı olarak yorumlanmıştır.²³ *Mecelle* şârihi Ali Haydar Efendi'nin (ö. 1354/1935) *teammüd*ü "Mütesebbib bir zarara müfzî olan fiili kasden ve bir de haksız olarak işlemiş olmadıkça ol zararı dâmin olmaz."²⁴ şeklinde tanımlaması, bu görüşün ortaya çıkmasında etkili olmuştur.²⁵

Klasik fıkıh literatürü incelendiğinde özellikle *tesebbüb hâllerinde* kusurun sorumluluk için gerekli olduğunu düşündürecek ifadelere rastlamak mümkündür. İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* isimli eserinden alınarak kanunlaştırılan *Mecelle* kaidelerinde de bu durum müşahade edilmektedir. Buna göre mübâşir *teammüd*ü olmasa da sorumlu olacak, mütesebbib ise ancak *teammüd* ile sorumlu olacaktır.²⁶ Fakat yine *Mecel-*

¹⁸ Ünal Yerlikaya, "Hanefî Borçlar Hukuku Literatüründe Teaddî Kavramının Anlam Çerçevesi: Teaddî-Hukuka Aykırılık-Kusur İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme", *Diyanet İlmî Dergi* 53/3 (2017), 26, 37; Yelek, *Hanefî Sorumluluk Hukuku*, 60.

¹⁹ Fikret Eren, *Borçlar Hukuku Genel Hükümler* (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2006), 535.

²⁰ Şeybânî, *el-Aşl*, 7/35; Mehmed b. Ferâmuz Molla Hüsrev, *Dürerü'l-ḥükkâm fi şerhi Ğureri'l-ahkâm* (b.y.: Dâru lhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), 2/392.

²¹ Yerlikaya, "Hanefî Borçlar Hukuku", 37; Yelek, *Hanefî Sorumluluk Hukuku*, 68.

²² "ولأن الحافر سبب لوقوعه وهو متعد في هذا السبب" Serahsî, *el-Mebsûṭ*, 27/15.

²³ Yerlikaya, "Hanefî Borçlar Hukuku", 31; Yelek, *Hanefî Sorumluluk Hukuku*, 67.

²⁴ Hoca Emin Efendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-ḥükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (İstanbul: Matbaatü Ebü'z-Ziya, 1330), 1/195.

²⁵ Yerlikaya, "Hanefî Borçlar Hukuku", 32; Yelek, *Hanefî Sorumluluk Hukuku*, 68.

²⁶ Zeynüddin İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 243 *Mecelle* md. 92: "Mübâşir müteammid olmasa da dâmin olur." *Mecelle* md. 93: "Mütesebbib

*le'*de tessebbüben verilen zararlarda teaddînin şart olduğu kanunlaştırılmıştır.²⁷ İbn Nüceym'in sorumluluk için teammüdü esas alan ifadelerini sorumluluk hukuku alanındaki *Mecma'u'd-đamânât* isimli müstakil çalışmasında Bağdâdî (ö. 1032/1623?) teaddî ile değiştirmiştir.²⁸ Aynı şekilde Kırkağacı (ö. 1287/1870) de *Şerhü'l-ĥâtime fî'l-kavâ'idî'l-fikhiyye* isimli eserinde hem İbn Nüceym'in hem de üzerine şerh yaptığı eserin sahibi Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) sehven teammüd kelimesini kullandığını, doğrusunun teaddî olması gerektiğini ifade etmektedir.²⁹ Güncel bazı çalışmalarda ise bu kullanımın yanlış olmadığı, müellif fakihlerin aralarındaki yakın ilişki sebebiyle teaddî yerine teammüdü tercih ettikleri ifade edilmektedir. Fakat yine aynı çalışmada teaddî kelimesinin teammüdü de kapsar şekilde kullanılmasından hareketle böyle bir anlam kargaşasının yaşandığı ifade edilmektedir.³⁰

İfade etmek gerekir ki özellikle Hanefî sorumluluk anlayışında teammüd değil teaddînin merkezi kavram olduğu görülmektedir. Bu, her iki görüşün üzerinde uzlaştığı noktadır. O hâlde teaddî ile teammüd arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır. Teammüd, teaddînin bir rüknü müdür? Aslında her iki görüşe göre teaddî bazen teammüd, bazen modern hukukta kusur başlığı altındaki ihmal ve tedbirsizlikten kaynaklanmaktadır.³¹ Peki teammüd kişinin zararlı sonucu doğuran fiiline yönelik kastı mıdır? Teaddînin bir rüknü müdür? Öncelikle *Mecelle* şârihi Ali Haydar Efendi'nin *Mecelle*'de sorumluluk için teammüdü esas alan maddeleri şerh ederken teammüdü fiile yönelik kasıt şeklinde tarif etmesi, *Mecelle*'deki kavram kargaşasını tevil etmeye matuf algılanabilir. Zira çalışmalarda klasik literatüre yapılan atıfların hiçbirinde teammüdün bu tür bir anlamı işaret ettiğine dair bir ifade yer almamaktadır. Söz gelimi literatürde tessebbüb hâlleri için kullanılan kamusal alanda izinsiz kuyu kazma örneğinde teammüd olmadığı hâlde failin teaddîsi sebebiyle sorumlu olduğu ifade edilmiş, teammüdün olmaması ise ancak kişiyi cezai sorumluluktan kurtarmıştır.³² Metinde kuyu kazmadaki kasta dair bir bilgiye de yer verilmemiştir. Ayrıca müteaddî failin kastı, meydana gelen zararın izalesinde pratik bir fayda sağlamayacaktır.

Bunun en net ifadesini meşhur Hanefî fakihî Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) tessebbüben katle dair verdiği örneklerde görmekteyiz. Kamuya açık alanda kuyu kazan veya buralara taş koyan kişilerin sebep oldukları fiilleri

müteammid olmadıkça dâmin olmaz.”

²⁷ Mecelle, md. 924: “Tessebbüben ber vech-i bâlâ mücib-i damân olmasında teaddî şarttır.”

²⁸ Ebû Muhammed Gıyâsüddîn Gânim b. Muhammed el-Bağdâdî, *Mecma'u'd-đamânât fî mezhebi'l-İmâmî'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cuma Muhammed (Kahire: Dârü's-Selâm, 1999), 1/381.

²⁹ Süleyman b. Abdillâh el-Kırkağacı, *Şerhü'l-ĥâtime fî'l-kavâ'idî'l-fikhiyye*, thk. Muhammed İmâd en-Nablusî (İstanbul: Yasin Yayinevi, 2014), 250-251.

³⁰ Yelek, *Hanefî Sorumluluk Hukuku*, 64-65.

³¹ Yıldız, *İslâm Sorumluluk Hukuku*, 161; Yelek, *Hanefî Sorumluluk Hukuku*, 64.

³² Ebû Bekir el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire* (Kahire: Matbaatü'l-Hayriyye, 1904), 2/124.

örnek gösteren Serahsî, failin öldürme fiilini doğrudan işlememesine rağmen buna sebep olmasını hukuki sorumluluk sebebi saydıklarını belirtir. Asıl can alıcı ifadesi ise bunu, maktulün canını heder olmaktan kurtarmak için yaptıklarını ifade etmesidir.³³ Kastettiği şudur: Dış dünyada bir zarar (ölüm) meydana gelmiş ancak failin öldürme fiili, hâlihazırdaki katil kategorilerinden hiçbirine girmemektedir. Yine de buna rağmen zararı izale edebilmek mümkündür. Zira örnek olayda zararlı sonucun meydana gelmesine sebep olan ve haddini, sınırını aşarak (teaddî) kamusal alanda kuyu kazın bir fail mevcuttur. Kastı olmadığı için herhangi bir cezaya hükmedilemese de haddini aşarak hukuka aykırı davranmış olması sebebiyle ölen masum canın bedelini yüklenmelidir.

Bu ve benzeri örneklerde kuyu kazın veya yola taş koyan kişinin kastı olup olmadığı sorumluluğun doğmasına etki etmemektedir. Fukahâ da buna yönelik bir açıklama yapmamıştır. Buna rağmen teammüdün ölüme neden olan sebepler zincirindeki olayı kastetmek şeklinde anlamak zorlama bir yorum olacaktır. Yine de açık ve genişçe ele alınan örneklerde konu bu kadar net olmakla birlikte kavâid ve furûk eserlerindeki veciz ve kısa ifadelerde birtakım kavram kargaşaları meydana gelmiştir.³⁴ Bunlara detaylıca bakıldığında dolaylı mesuliyet hâllerinde sorumluluğun doğması için teammüdün başlı başına bir şart değil, bazı durumlarda failin teaddî özelliğini kazanabilmesinin sebebi olduğu anlaşılır.³⁵ Örneğin İbn Nüceym tesebbüb hâllerinde sorumluluk için teammüdün gerekli olduğunu zikrettiği kaidesine örnek olarak umumi yolda izinsiz kuyu kazın kişinin verdiği zararı gösterir. Fakat failin kuyu kazma veya zarar vermeye yönelik kastına işaret etmez.³⁶ Eserinin “cinâyât” bahsinde ise mübâşirin sorumluluğu için gerekli olmayan şeyi belirtirken teammüdün değil teaddîyi kullanır.³⁷

Aynı kavram kargaşası *Mecelle*'de de devam ettirilmiştir. “Mübâşir müteammid olmasa da dâmin olur.” ve “Mütesebbib müteammid olmadıkça dâmin olmaz.”³⁸ kaidelerinde teaddî yerine teammüd kavramı tercih edilmiştir. İki kavram arasındaki karışıklık bazı modern doktrin çalışmalarında tesebbüb hâlinde kusur sorumluluğu, mübaşeret hâllerinde ise kusursuz sorumluluk fikrinin benimsendiği şeklinde yorumlara neden olmuştur.³⁹ Özellikle *Mecelle*'den hareketle böylesi bir yorum yapabilmek için *Mecelle*'nin hukuk tarihimiz içerisindeki yerini tespit edebilmek gerekir. *Mecelle*,

³³ “فوجب الدية على عاقلته للحاجة إلى صيانة النفس المتلفة عن الهدر” Serahsî, *el-Mebsût*, 26/68.

³⁴ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 243; Bağdâdî, *Mecma'u'd-đ-đamânât*, 1/381; Kırkağacı, *Şerhü'l-hâtime fi'l-kavâ'id-i'l-fikhiyye*, 250.

³⁵ Yıldız, *İslâm Sorumluluk Hukuku*, 161.

³⁶ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 243.

³⁷ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 250.

³⁸ *Mecelle* md. 92, 93.

³⁹ Yerlikaya, “Hanefî Borçlar Hukuku”, 31; Mustafa Ünal, “Mecelle'nin 92. Maddesinin Kusursuz Sorumluluk Bakımından İncelenmesi”, *Adalet Dergisi* 62-63 (2019), 363.

Tanzimat Dönemi'nde acil ihtiyaca binaen hazırlanmış, klasik Hanefî literatürünün dikkatlice taranarak kanun kodu formatına dönüştürülmesiyle oluşmuş, farklı zamanlarda yürürlüğe giren farklı kitapların bütününe verilen isimdir. Yerli bir kanun yapma fikrine sahip bürokratların, Fransa'dan ithal bir medeni kanun alınması girişimlerine karşılık aldıkları hızlı reaksiyon sonucu ortaya çıkmış başarılı bir çalışmadır.⁴⁰ Böyle bir ahvalde özellikle ilk yürürlüğe giren ve içerisinde konumuzla alakalı kaidelerin de bulunduğu mukaddimedeki kavramların kullanımında bazı şeylerin gözden kaçması doğaldır. Kaldı ki mukaddimenin yürürlüğe girdiği 7 Muharrem 1286/19 Nisan 1869 tarihinden üç yıl sonra yürürlüğe giren sorumluluk hukukuyla alakalı özel hükümlerin yer aldığı *Kitâbü'l-Gasb ve'l-İtlâf*'da teammüd kavramına yer verilmemiştir. Konu daha kapsamlı tetkik edildiğinde tesebbüben verilen zararlarda sorumluluk için gereken şey kanun metninde teammüd ile değil, teaddî ile ifade edilmiştir.⁴¹ Sadece bununla yetinilmemiş, teaddî kavramı "haksız olarak işlemiş olma" şeklinde tefsir edilmiştir.⁴² Bir diğer husus *Mecelle* tek bir kişinin kaleminden çıkmamış, bir komisyon marifetiyle hazırlanmıştır. Komisyon üyelerinden sadece ikisi tüm kitapların hazırlanmasında yer almıştır. Küllî kaideleri hazırlayan komisyon ile sorumluluk hukukuyla ilgili özel hükümlerin yer aldığı 8. kitabı hazırlayan komisyon da farklıdır. Hem küllî kaidelerin yer aldığı *Mukaddime* hem de 8. kitap *Kitâbü'l-Gasb ve'l-İtlâf*'ın hazırlanmasında sadece üç ortak isim bulunmuştur: Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895), Ahmed Hilmi Efendi (ö. 1878) ve Filibeli Halil Efendi (ö. 1884).⁴³ Tüm bu tarihî vakıalar göz önüne alınmadığında *Mecelle*'nin eleştirel bir gözle incelenmesi, tarihî vakıa dikkate alınarak tetkik edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak İslâm sorumluluk telakkisi açısından teaddî, kişinin iç iradesinden bağımsız ve hukuka aykırılık anlamında bir terimdir. Sorumluluğun söz konusu olması için teaddî unsurunun varlığı yeterli olup kusur gerekli değildir. Belki teaddînin oluşum sebepleri şeklinde bir alt başlık açılarak failin taksir, kasıt, ihmal ve tedbirsizliği sonucu fiilin nasıl teaddî vasfını kazandığı tartışılabilir.⁴⁴ Bu noktada teammüd, teaddînin bir rüknü değil, tahakkuk sebebidir ve teaddî ile ilgili karışıklığın sebebi burasıdır.

⁴⁰ Mehmet Âkif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/232; Mehmet Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2015), 347.

⁴¹ Mehmet Âkif Aydın, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 78-79.

⁴² "Tesebbüben ber vech i bâlâ mücib-i damân olmasında teaddî şarttır. Yani mütesebbibin bir zararı dâmin olması ol zarara müfdî olan fiili haksız olarak işlemiş olması ile meşruttur." *Mecelle*, md. 924 Mehmed Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerhi: Kitâbü'l-Gasb ve'l-İtlâf* (İstanbul: Matbaatü'l-Hayriyye, 1332), 31.

⁴³ Komisyonlarda yer alan isimlerle ilgili bk. Gayretli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*, 349-350.

⁴⁴ Buradaki taksir, Türk ceza hukukundakinden farklı bir içeriğe sahiptir. Bilgi için bk. Yıldız, *İslâm Sorumluluk Hukuku*, 58.

Fiilin teaddî vasfını kazanmasında önemli bir etken olması nedeniyle teaddî ve teammüd kavramları karıştırılsa da iki kavram farklı anlamlara sahiptir. Teaddî fiilin bir vasfıyken teammüd fail ile alakalıdır. Fiilin hukuka aykırılığı teaddî, failin hukuka aykırı fiile yönelik kastı ise teammüddür. Daha açık ifadeyle “teaddî fiil açısından objektif, teammüd fail açısından subjektif bir değerlendirmedir.”⁴⁵ Bunun anlamı, hukuka aykırılık muayyen kriterlere göre belirlenmiş olup tespiti herkese açıktır. Objektif olarak tespit edilebilir. Lakin ister zararlı sonuca yönelik ister bu sonucu doğuran fiile yönelik kasıt anlamında kullanılsın teammüd kişinin iç iradesiyle alakalıdır ve sorumluluğun doğru tespitinde belirleyici değildir. Bunun en belirgin örneği, teaddînin tespitinde objektif nitelikteki örf ve âdetten yararlanılmasıdır.

2. TEADDİNİN TESPİTİNDE ÖRFÜN ROLÜ

Teaddînin anlam çerçevesini tespitte bize yardımcı olacak en önemli göstergelerden birisi kanaatimizce örf ile olan ilişkisidir. İbn Âbidîn’in Neseî’den alıntılararak zikrettiği tanımda örf, “Akli (verilerin) süzgecinden geçerek vicdanlarda yer tutan ve selim tabiatlarca uygun bulunan davranışlar, söz ve eylem biçimleridir.”⁴⁶ Literatürde de örfün İslâm’ın ilkelerine ve naslardaki düzenlemelere ters düşmediği takdirde fikhî sonucun belirlenmesine etki ettiği görülmektedir.⁴⁷ İrade beyanlarının yorumunda örf önemli bir yere sahip olduğu gibi kanun boşluklarının doldurulmasında da örfün önemine dair tarihî dokümanlara rastlanmaktadır.⁴⁸

Burada örfün bahsedildiği şekliyle hükme etki edebilmesi için şer’î delillere vahyin metinsel verisinin terkinin gerektirecek derecede tamamen aykırı olmaması gerekir. Faizin veya şarap içmenin örf hâline gelmesi, bunlarla ilgili hükümlere herhangi bir etki etmeyecektir. Fakat bunun haricinde umumi delilin bir istisnası olacak veya kıyasla sabit olan bir hükmün terkinin gerektirecek derecede kısmen aykırılık durumunda örfe itibar edileceği kabul edilmektedir. İbn Âbidîn istisnâ’ akdini burada örnek olarak zikretmekte, madumun satışının caiz olmadığı şeklindeki genel kurala aykırı olsa da istisnâ’nın örf hâline geldiğinden caiz kılındığını aktarmaktadır.⁴⁹ Genel örf nassı dahi tahsis edebilmekteyken zannî bir çıkarım olan genel kuralı evleviyetle tahsis edebilecektir.⁵⁰ Bu noktada İbn Âbidîn örfü, umumi ve

⁴⁵ Yıldız, *İslâm Sorumluluk Hukuku*, 104.

⁴⁶ Neseî, *el-Müstasfâ* (Turhan Valide Sultan, 00156), 34b; İbn Âbidîn, aktardığı tanımda “min ciheti kadâya’l-ukûl” kısmını “min ciheti’l-ukûl” şeklinde “قضايا” kelimesini hafifleterek aktarmıştır. Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî İbn Âbidîn, “Neşrû’l-’arf fi binâi b’adi’l-ahkâm ’ale’l-’örf”, *Mecmûatu Resâili İbn Âbidîn*, ed. Muhammed el-Azâzî (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2014), 154; Tanımın çevirisi için bk. Dönmez, “Örf”, 34/88.

⁴⁷ Dönmez, *Fıkıh Usulü İncelemeleri*, 374.

⁴⁸ Ebü’l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta’lîli’l-Muhtâr* (Kahire: Matbaatü’l-Halebî, 1937), 3/126; Mecmûa-ı Mukarrerât-ı Temyiziyye, Hukuk Kısmı, 1/485-487.

⁴⁹ İbn Âbidîn, “Neşrû’l-’arf”, 158-159.

⁵⁰ Wael b. Hallaq, “Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidîn”, çev.

yerel olarak iki şekilde ele almaktadır. Mezhepte geçerlilik kazanmış kurala göre yerel örfün hukuki sonuca etki etmesi mümkün değildir. Zira yerel bir örf, umumi bir hukuk normu üretemez.⁵¹ Hallağ, İbn Âbidîn'in yerel örfün hükme etki etmeyeceğine dair mezhepteki bu genel kuralı, yerel örfün sadece özel bir hukukî norm üretebileceğini ispatlamak amacıyla kullandığını belirtir.⁵² Gerçekten de İbn Âbidîn umumi örf ile ilgili mezhebin genel söyleminin akabinde yerel örfün yalnızca o bölgede hukuki norm üreteceğini zikreder.⁵³ İbn Nüceym'in birçok mezhep meşâyihinin de yerel örfü dikkate alarak fetva verdiği ve kendisinin de bunu dikkate aldığına dair ifadelerini de aktarır.⁵⁴ İbn Âbidîn'in yerel örfü norm üretici bir noktaya konumlandırması mezhep sistematüğini değiştirme gayretinden ziyade, mezhep sistematüğünü işleterek yeni ihtiyaçlara cevap verebilme kabiliyetini sağlamayı amaçlıyor gibidir. Ribevî malların neyle ölçüleceği ile ilgili tartışmadan hareketle bazı naslarda örfün dikkate alındığını, bu sebeple örfün değişmesiyle hükmün de değişeceğini aktarır.⁵⁵ Dolayısıyla değişim sonucunda yeni ortaya çıkan örfü dikkate alınmanın nassa muhalefet değil, bilakis nassa tam anlamıyla uymak olduğunu belirtir.⁵⁶

Netice itibarıyla örfün genel olsun yerel olsun değişmesiyle hükümlerin de değişebileceği açıktır. Pratikte de yerel örf fukahâ tarafından hüküm verirken dikkate alınmıştır. Özellikle tazmin sorumluluğuyla alakalı konularda örfün belirleyici olduğuna dair örneklerle rastlamak mümkündür. Örneğin hayvanların verdiği zararlarda sorumluluğun kime ait olacağıyla ilgili hususta Şafililerin de içinde bulunduğu cumhur fukahâ zararın meydana geldiği zaman açısından bir taksim yapmışlardır. Buna göre mal sahipleri gündüzleri, hayvan sahipleri ise geceleri gerekli tedbiri almakla mükelleftirler.⁵⁷ Bununla birlikte Şafiî fakihî Şemseddin er-Remlî (ö. 1004/1596) bu

Ömer Faruk Ocağolu, *Usul İslâm Araştırmaları* 3 (2005), 176.

⁵¹ "الحكم العام لا يثبت بالعرف الخاص" Ahmed b. Muhammed Hamevî, *Ğamzü 'uyûni'l-beşâ'ir 'alâ mehâsini'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 1/315; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, 1/94.

⁵² Hallağ, "Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidîn", 185.

⁵³ "الحكم العام لا يثبت بالعرف الخاص يفهم منه أن الحكم الخاص يثبت بالعرف الخاص" İbn Âbidîn, "Neşrü'l-'arf", 181.

⁵⁴ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 89; İbn Âbidîn, "Neşrü'l-'arf", 158-159.

⁵⁵ Tartışma için bk. Ebû'l-Hasen Ali b. Ebûbekr el-Fergânî el-Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*, thk. Tallâl Yûsuf (Beirut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 3/62; Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, 1/213; İsmail Özsoy, "Faiz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 12/117.

⁵⁶ İbn Âbidîn, "Neşrü'l-'arf", 162 İbn Âbidîn bu noktada mezhebin kurucu imamlarından Ebû Yûsuf'un ribevî malların ölçü birimleriyle ilgili görüşüne başvurur. Mezhepte yaygın olan görüşe göre faizin illetinin tespitinde, ilgili nassın metni dikkate alınır. Buna göre Hz. Peygamber, bu tür malları hangi ölçü birimiyle zikrettiyse, o dikkate alınır ve bunlar değişmez. Fakat Ebû Yûsuf, ölçü birimlerinin örfle göre değişebileceği kanaatindedir. Ebû Yûsuf'un görüşünü ise bir başka Hanefî fakihî İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) üzerinden temellendirir. Ebû Yûsuf örfü nassa tercih etmemiş, örfü nassın illeti, hukuki gerekçesi olarak telakki etmiştir. Hz. Peygamber kendi zamanının örfünü dikkate alarak hangi malların nasıl ölçüleceğine dair bir hüküm vazetmiştir. Nassın metninde nazarı dikkate alınan şey bizatihi örfün kendisidir.

⁵⁷ Ali Bardakoğlu, "Mukayeseli Hukukta Hayvanın Verdiği Zararın Hukukî Sorumluluğu", *Erciyes*

konuda âdetin belirleyici olduğunu, dolayısıyla sorumluluğun gece ve gündüz kime ait olduğuna dair hükmün bölgeden bölgeye göre değişeceğini, sorumluluğa sebep olan şeyin ise âdet olduğunu belirtir.⁵⁸ Literatürde hayvanların verdiği zararlarla ilgili örnekler incelendiğinde sorumluluğun yerel örf ve uygun illiyet bağının oluşumuna göre değerlendirildiği ortaya çıkmaktadır.⁵⁹ Hiç şüphesiz teaddî olmaksızın sorumluluk söz konusu olamayacağından burada örfün etkisi, fiildeki teaddî vasfının tespitini sağlamasıdır.

Zararın gece veya gündüz meydana gelmesinin sorumluluğa etkisiyle ilgili ve bu konuda örfün dikkate alındığı bir diğer örnek dükkân kapısına asılan malların çalınmasıdır. Bu konuda Hanefî fakihî Bağdâdî (ö. 1032/1623 [?]) Şeyh Bedrettin'den (ö. 823/1420) alıntılar yaparak dükkân kapısına asılan şeylerin zarara uğraması hâlinde Buhara'daki uygulamayı aktarır. Buna göre olay gündüz vakti meydana gelmişse bu, malı zayi etme anlamına gelmez ve dükkân önüne mal bırakan kişi sorumlu olmaz. Harezmi'de ise gece veya gündüz fark etmeksizin fail sorumlu olmayacaktır.⁶⁰ Bu örneklerde de görüleceği üzere yerel örf hüküm inşasında dikkate alınmış ve mezhebin sorumluluk hukukuyla ilgili eserlerinde yer almıştır.

Meşhur nevâzil yazarı Keşşî (ö. 550/1155) hocası Necmeddin en-Neseffî'ye (ö. 537/1142) konuyla alakalı yöneltilen bir soruyu ve hocasının cevabını aktarır: Bir ayakkabıcı, kendisine tamir ve tadilat için bırakılan ayakkabıları dükkânında bıraksa ve ayakkabılar da gece çalınsa ayakkabıcıya tazmin gerekir mi? Neseffî'nin cevabı, dükkânda bir nöbetçi veya çarşıda bir bekçi olması durumunda ayakkabıcının sorumlu olmayacağıdır. Hanefî fakihlerinden Burhânüddîn el-Buhârî (ö. 570/1174[?]) Keşşî'nin hocasından aldığı cevabı aktardıktan sonra Zahîruddîn el-Merginânî'nin (ö. 600/1203) bekçi veya nöbetçi olsun olmasın ayakkabıcının sorumlu olmayacağına dair fetva verdiği ifade eder. Bununla birlikte konuyla alakalı örfü dikkate alan üçüncü bir görüşü de zikreder: Şayet insanlar arasında nöbetçi ve bekçi olmaksızın mallarını dükkânlarda bırakmak örf olmuş ise ayakkabıcı sorumlu olmayacak, aksi durumda ise tazminle yükümlü olacaktır.⁶¹ Aynı ifadeler Hanefî sorumluluk hukukuna dair müstakil eserlerde de aynen aktarılmaktadır.⁶²

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6 (1989), 47.

⁵⁸ Muhammed b. Ebî'l-Abbâs Ahmed b. Hamza Şemseddîn er-Remlî, *Nihâyetu'l-Muhtâc 'ilâ Şerhi'l-Minhâc* (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1984), 8/41.

⁵⁹ Bardakoğlu, "Mukayeseli Hukukta Hayvanın Verdiği Zararın Hukukî Sorumluluğu", 58-59.

⁶⁰ Şeyh Bedreddin, "Tazmin Sorumluluğu Gerektiren Durumlar", çev. Kemal Yıldız, *Yargılama Usulüne Dair = Camiu'l-Fusuleyn*, ed. Hacı Yunus Apaydın (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2012), 853-854; Bağdâdî, *Mecma'u'd-đamânât*, 1/152.

⁶¹ Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî, *el-Muhtâ'ül-Burhânî*, thk. Abdülkerim Sami el-Cündî (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 5/534.

⁶² Şeyh Bedreddin, "Tazmin Sorumluluğu Gerektiren Durumlar", 853; Bağdâdî, *Mecma'u'd-*

Kendisine koruması için hayvan emanet (vedî'a) edilen kişi, bu hayvanı otlaması için çayıra gönderdiğinde meydana gelebilecek zararlarda sorumluluğun tespiti için yine örfe itibar edileceği açıkça belirtilmiştir.⁶³ Aynı şekilde bir köyde çobanların hayvanları teslim ederken doğrudan sahiplerine teslim etmeyip sadece evin avlusundan içeriye sürmeleri örf ve âdet hâline gelmişse, hayvanın sahibine varmadan zayi olması durumunda çoban için herhangi bir sorumluluk söz konusu değildir.⁶⁴ Zira örf hâlini almış bir uygulama, önceden tarafların üzerinde anlaştığı şart yerine geçmektedir.⁶⁵

Literatürde örfün sorumluluğa etki ettiğine dair önemli örneklerden biri de kendi arsasını sulayan veya ateş yakan kişinin komşu arsaya zarar vermesidir. Bu örnek ilk olarak mezhebin kurucu imamlarından Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Asl* isimli eserinde zikredilmiştir. Şeybânî'ye göre sulama sonucu komşu arsanın zarara uğraması durumunda, kendi mülkünde tasarrufta bulunması sebebiyle failin herhangi bir sorumluluğu yoktur.⁶⁶ Mezhebin bir başka önemli fakihî Serahsî de aynı ifadelerle yer vermekte, kişinin kendi mülkünde mutlak tasarruf hakkı olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla mütesebbib olan fail, meşru hakkını kullanması sebebiyle müteaddî değildir. Serahsî kendi mülkünde ateş yakan şahsın komşuya zarar vermesini de aynı minvalde değerlendirmiştir.⁶⁷ Merginânî de (ö. 593/1197) *Hidâye*'de aynı ibareyi tekrarlamakla yetinmiştir.⁶⁸ Fakat kendisinin ibarelerini şerh eden Bâbertî (ö. 786/1384), sulama örneğinde failin müteaddî olabileceği herhangi bir senaryoda sorumluluğun faile yükleneceği yönünde fikir beyan eder. Teaddînin oluşumunu ise failin örfe aykırı davranmasına bağlar.⁶⁹ Bir diğer *Hidâye* şârihi Aynî (ö. 855/1451) ise Merginânî'nin Şeybânî'den alıntıladığı görüşe dair meşhur Hanefî fakihî Ebû Ca'fer Hinduvânî'nin (ö. 362/973) teviline yer verir: Şeybânî'nin bahsettiği, kişinin kendi arsasını örf ve âdete uygun derecede sulaması veya ateş yakmasıdır. Fail bu derecenin üzerinde sulama yaptığı veya ateş yaktığı zaman müteaddî olarak zarara sebebiyet verdiği için meydana gelen zarardan sorumlu olacaktır.⁷⁰ Anlaşıldığı kadarıyla Şeybânî'ye ait görüş, mezhep imamları arasında tercih yapabilen, hatta kimi konularda mezhep imamlarının aksi yönde fetva veren Hinduvânî⁷¹ tarafından mezhebin genel kaidesine uygun şekilde tevil edile-

damânât, 1/152.

⁶³ Bağdâdî, *Mecma'u'd-damânât*, 1/216.

⁶⁴ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî İbn Âbidîn, *el-'Ukûdü'd-dürriyye fi tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye* (Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.), 2/75.

⁶⁵ Bağdâdî, *Mecma'u'd-damânât*, 1/110.

⁶⁶ Şeybânî, *el-Asl*, 8/163-164.

⁶⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 23/186.

⁶⁸ Merginânî, *el-Hidâye fi şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*, 4/392.

⁶⁹ Bâbertî, *el-Înâye*, 10/88.

⁷⁰ Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn el-Aynî, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 12/340-341.

⁷¹ Mehmet Erdoğan, "Hinduvânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1998), 18/118.

rek değiştirilmiştir. Fakat onun bu tevili kendinden sonra, Serahsî ve Mer-ginânî gibi meşhur Hanefî fakih-müellifler tarafından dikkate alınmamıştır. Fakat Merginânî'nin şârihi iki müellif Hinduvânî'nin görüşü doğrultusunda tevile gitmişlerdir. Daha sonraki dönem fakihlerinden Bağdâdî de aynı örneği tartıştıktan sonra mezhepte genel kurala (kıyas) göre arsasını sulayan kişinin, kendi mülkünde mutlak tasarruf hakkına sahip olması sebebiyle sorumlu olmayacağını ifade eder. Akabinde Hinduvânî'nin görüşünü de paylaşıp sonuç olarak failin mutat sınırın üzerinde sulama yaptığında sorumlu olmayacağını, sınırın aşılması hâlindeyse sorumlu olacağını aktarır.⁷²

Sulama yapan ve ateş yakan failin sorumluluğunu, gereken dikkat ve özeni göstermemesi sonucunda ihmal ve tedbirsizliğe bağlayan bazı güncel yorumlara da rastlanmaktadır. Dahası Aynî'nin örnek olayda faili müteaddî olarak nitelenmesi sebebiyle ihmal ve tedbirsizlik kavramları da teaddî kavramının içinde mütalaa edilmektedir. Failin sorumluluğu eylemlerindeki teaddîsine, teaddîsine ise gereken özeni göstermeyip tedbirsiz davranmasına bağlanmıştır.⁷³ Öncelikle örnek olayla ilgili metinlerde failin gereken özeni göstermediğine, tedbirsiz davrandığına veya iç iradesine dair herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Aksine failin müteaddî olarak nitelenmesi açıkça dönemin örf ve âdetinin dışında ateş yakması veya bahçesini sulamasına bağlanmıştır.⁷⁴ Dolayısıyla teaddînin oluşmasında ihmal veya tedbirsizlik değil, örfe aykırı hareket etme etkili olmuştur.

Literatürde bunun gibi sorumluluğun tespitinde örfe müracaat edilen birçok örneğe rastlamak mümkündür.⁷⁵ Tüm bu örneklerde genel kaide gereğince teaddî olmaksızın sorumluluktan söz edilemeyeceğinden ve zikredilen örneklerde sorumluluk yerel örfе göre belirlendiğinden teaddînin oluşumunda örfün etkili olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Teaddî konusunda görüş ayrılığının sebebi klasik eserlerde net olarak teaddî ve teammüd ayırımına gidilmemesi, bunların birbiri yerine kullanılmasıdır. Özellikle *Mecelle'*de sorumluluk için hem teammüd hem de teaddî kavramlarının gerekli olduğuna dair ifadeler bunu destekler niteliktedir. *Mecelle'*nin hazırlanma ve yürürlüğe girme süreci incelendiğinde kavram karışıklığının sebebi bir nebze olsun anlaşılmaktadır.

Birçok tikel örnek incelendiğinde fukahânın mümkün mertebe zararın

⁷² Bağdâdî, *Mecma'u'd-ğamânât*, 1/375-376.

⁷³ Yelek, *Hanefî Sorumluluk Hukuku*, 68-69.

⁷⁴ "وأما إذا سقى سقيا غير مثله في العرف والعادة، فإنه يضمن وهكذا كما قالوا فيمن أوقد نارا في داره يوقد مثلها في الدور في العرف والعادة" "لا يضمن إذا احترق دار جاره، لأنه سبب غير متعد، وإن أوقد نارا لا يوقد مثلها في العرف والعادة، فإنه يضمن، لأنه متعد في السبب" Aynî, *el-Binâye*, 12/341.

⁷⁵ Kemal Yıldız, *Câmiu'l-Fusûleyn'in Kaynakları ve Hanefî Mezhebi Uygulamasında Tazmînât* (İstanbul: Hâcegân Akademi Kitaplığı, 2013), 285, 358.

izalesini ve bunun adilane bir şekilde yapılmasını hedeflediği görülecektir. Zararın mümkün mertebe izale olunması, İslâm hukuk telakkisinde sorumluluğun temel amaçlarından biridir. Bu noktada failin kastı değil, dış dünyada meydana gelen zararın giderilmesi dikkate alınmıştır. Zararın izalesi için fukahâ teaddîyi bir kriter olarak belirlemiş ve gereken meşru zemini de teaddî ile sağlamaya çalışmıştır. Zamanın ve mekânın şartlarına göre teaddînin tespitinde farklı argümanlara başvurulmuştur. Sadece bu bile, teaddînin kusur anlamını ihtiva etmediğinin bir göstergesidir. Kusur zaman ve mekâna göre değişmeyen, kişinin iç iradesiyle alakalı bir durumdur.

Teaddînin tespitinde kullanılan argümanlardan biri de örfüdür. Yaşadığı dönemin şartlarını göz önüne alan fukahâ, zararın adilane bir şekilde ve mümkün mertebe izalesi için tikel örneklerde teaddînin varlığını ispat etmeye çalışmışlardır. Bu noktada kendilerine hareket kabiliyeti sağlayan örfü gündeme getirmişlerdir. Hanefî fakih Hinduvânî'nin, mezhebin kurucu imamlarından birine ait görüşü örfe başvurarak yumuşak bir manevrayla tevil etmeye çalışması bunun göstergesidir. Mezhepte yerleşik olan görüş muhtemelen zamanla çeşitli haksızlıkların doğmasına sebep olduğundan onun tevili kendisinden dört asır sonra mezhepte kabul görmüştür.

Böylece mezhepte genel kabul gören mülkiyet hakkının dokunulmazlığı örfen mutata olanla sınırlandırılmıştır. Burada teaddînin tespitinde kişinin ihmali, tedbirsizliği, kastı veya kusuru değil, örfe aykırı hareket etmesi dikkate alınmıştır. Her ne kadar mülkiyet hakkı mutlak olsa da kişinin kendi mülkündeki tasarrufunun, içinde bulunduğu toplumun kolektif şuurunca üretilen, vicdanında yer edinen ve yine o toplumda uygun bulunan *davraneler, söz ve eylem biçimlerinin* dışına çıkamayacağı kabul edilmiştir. İşte tam bu noktada değişimin meşru zemini mezhep sistematığı içerisinde örfe dayanarak sağlanmıştır.

Netice itibarıyla tikel örnekler incelendiğinde örfün teaddînin tespitinde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Teaddînin zaman ve mekâna göre değişebilen bir şey ile tespiti, onun kusur terimini kapsamadığını gösteren önemli bir emaredir. Teaddî konusundaki ihtilafın pratiğe yansımaları ise İslâm sorumluluk hukukundaki genel uygulamanın ve bunun modern hukuk sistemleri karşısındaki yerinin tespitinde karşımıza çıkmaktadır. Şayet teaddînin kusuru da kapsayan bir anlam içeriğine sahip olduğu kabul edilirse, İslâm hukuk telakkisinde kusur sorumluluğu fikrinin geçerli olduğu sonucuna varılacaktır. Aksi durumda ise kusursuz sorumluluğun benimsendiğinin göstergesi olacaktır. Kanaatimizce kusur belki teaddînin tespitinde dikkate alınabilirse de İslâm sorumluluk hukuku kusursuz sorumluluk fikrine muvafaktır.

KAYNAKÇA

Akıntürk, Turgut - Ateş, Derya. *Borçlar Hukuku Genel Hükümler Özel Borç İlişkileri*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 28. Basım, 2019.

- Ali Haydar Efendi, Hoca Emin Efendizâde. *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*. 4 Cilt. İstanbul: Matbaatü Ebü'z-Ziya, 1330.
- Âtıf Bey, Mehmed. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerhi: Kitâbü'l-Gasb ve'l-İtlâf*. İstanbul: Matbaatü'l-Hayriyye, 2. Basım, 1332.
- Aydın, Mehmet Âkif. *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Aydın, Mehmet Âkif. "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/231-235. Ankara: TDV Yay., 2003.
- el-Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- el-Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *el-İnâye (el-Hidâye ile birlikte)*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- el-Bağdâdî, Ebû Muhammed Gıyâsüddîn Gânim b. Muhammed. *Mecma'u'd-đamânât fî mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cuma Muhammed. 2 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 1999.
- Bardakoğlu, Ali. "Mukayeseli Hukukta Hayvanın Verdiği Zararın Hukukî Sorumluluğu". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 43-60.
- el-Buhârî, Burhânüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz. *el-Muhtû'l-Burhânî*. thk. Abdülkerim Sami el-Cüнді. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Şerhu Muhtaşarı't-Taḥâvî*. thk. İsmetullah Muhammed. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.
- el-Cuveynî, Ebü'l-Me'âlî 'Abdülmelik b. 'Abdullâh. *Nihâyetü'l-maṭlab fî dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb. b.y.: y.y., 1428/2007.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. *Fıkıh Usulü İncelemeleri*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Örf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/87-93. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Erdogan, Mehmet. "Hinduvânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/118. İstanbul: TDV Yay., 1998.
- Eren, Fikret. *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2006.
- Gayretli, Mehmet. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kanunlaştırma Çalışmaları*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2015.
- Gökmen, Emrah. *İslâm Hukukunda ve Türk Hukukunda Adam Çalıştırmanın Sorumluluğu*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2022.
- el-Haddâd, Ebû Bekir. *el-Cevheretü'n-neyyire*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Hayriyye, 1904.
- Hallaq, Wael B. "Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidîn". çev. Ömer Faruk Ocakoğlu. *Usul İslâm Araştırmaları* 3 (2005), 159-189.
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed. *Ġamzû 'uyûni'l-beşâ'ir 'alâ meḥâsini'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî. *el-Ukûdü'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmiyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî. "Neşrül-'arf fî binâi b'adi'l-aḥkâm 'ale'l-'örf". *Mecmûatu Resâili İbn Âbidîn*. ed. Muhammed el-Azâzî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muhammed Muvaffaküddîn Abdullah b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâ'îlî. *el-Muġnî*. thk. Abdullah b. Abdulmuḥşin et-Türkî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 15 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997.
- İbn Nuceym, Zeynüddin. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Rüşd el-Cedd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-taḥşîl ve'ş-şerḥ ve't-tevcîh ve't-t'alîl li'mesâili'l-müsteḥrace*. thk. Muhammed Ḥaccî vd. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- Kırkağacı, Süleyman b. Abdillâh. *Şerhü'l-ḥâtime fî'l-kavâ'idî'l-fikḫiyye*. thk. Muhammed İmâd en-Nablusî. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2014.
- Köse, Saffet. *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*. İstanbul: İFAV Yay., 2. Basım, 2018.
- el-Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *et-Tecrîd*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cuma Muhammed. 12 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 2. Basım, 2006.
- Mâlik b. Enes. *el-Müdevvene*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- el-Mergînânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ebûbekr el-Ferġânî. *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedâ*. thk. Tallâl Yûsuf. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- el-Mevsilî, Ebü'l-Fazl Meccüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*.

- 5 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Halebî, 1937.
- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmuz. *Dürerü'l-ḥükkâm fi şerhi Ğureri'l-aḥkâm*. 2 Cilt. b.y.: Dâr-u İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, ts.
- Narter, Sami. *Kusursuz Sorumluluk Haksız Fiil Sorumluluğu ve Tazminat Hukuku*. Ankara: Adalet Yay., 2. Basım, 2016.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berekât. *el-Müstaşfâ fi Şerhi'n-nâfi'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan, 00156, 1a-294a.
- Özsoy, İsmail. "Faiz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/110-126. İstanbul: TDV Yay., 1995.
- es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Mar'ife, 1993.
- Sirâc, Muhammed Ahmed. *Ḍamânü'l-'udvân fi'l-Fikhi'l-İslâmî*. Beyrut: Müessesetü'l-Camiyye, 1993.
- eş-Şâfiî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *el-Umm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1990.
- Şemseddîn er-Remî, Muhammed b. Ebi'l-'Abbâs Ahmed b. Ḥamza. *Nihâyetü'l-Muhtâc 'ilâ Şerhi'l-Minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1404/1984.
- eş-Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Aşl*. thk. Mehmet Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2012.
- Şeyh Bedreddin. "Tazmin Sorumluluğu Gerektiren Durumlar". çev. Kemal Yıldız. *Yargılama Usulüne Dair = Camiu'l-Fusuleyn*. ed. Hacı Yunus Apaydın. 796-942. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2012.
- Ünal, Mustafa. *İslâm Hukukunda Haksız Fiil Sorumluluğu*. Ankara: Adalet Yay., 2019.
- Ünal, Mustafa. "Mecelle'nin 92. Maddesinin Kusursuz Sorumluluk Bakımından İncelenmesi". *Adalet Dergisi* 62-63 (2019), 357-381.
- Yelek, Kamil. *Gasp ve İtlaf Bağlamında Hanefî Sorumluluk Hukuku*. İstanbul: Timaş Akademi Yay., 2021.
- Yerlikaya, Ünal. "Hanefî Borçlar Hukuku Literatüründe Teaddî Kavramının Anlam Çerçevesi: Teaddî-Hukuka Aykırılık-Kusur İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme". *Diyanet İlmî Dergi* 53/3 (2017), 25-51.
- Yıldız, Kemal. *Câmiu'l-Fusûley'nin Kaynakları ve Hanefî Mezhebi Uygulamasında Tazminât*. İstanbul: Hâcêgân Akademi Kitaplığı, 2013.
- Yıldız, Kemal. "Hukuka Aykırılık Kavramının Fıkıh İlmî Açısından Değerlendirilmesi". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 305-312.
- Yıldız, Kemal. *İslâm Sorumluluk Hukuku Akit Dışı Sorumluluk*. İstanbul: İFAV Yay., 2013.
- Yıldız, Kemal. "Mübâşeret". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/429-430. İstanbul: TDV Yay., 2006.
- Yıldız, Kemal. "Sorumluluk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/380-382. İstanbul: TDV Yay., 2009.
- Yıldız, Kemal - Kızılay, Muhammed Emin. "Tazminat Hukuku Açısından Fıkıh İlminde Sorumluluk Anlayışının Gelişimi, Hanefî Mezhebinde İki Örneğin İncelenmesi". *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2021), 91-111.
- Zeylaî, Osman b. Ali. *Tebyinü'l-ḥaḳâ'ik (Şelebî'nin Hâşiyesiyle Birlikte)*. 6 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1896.
- Zuhaylî, Vehbe. *Naẓariyyetü'd-ḍamân*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 10. Basım, 2018.

📄 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

👤 Yazar(lar) / Author(s): Muhammed Emin Kızılay.

🏦 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.